

SZABÓ LŐRINC KELLER-FORDÍTÁSA: *TÜKÖR, A CICA*

KELLER TRANSLATED BY LŐRINC SZABÓ: *TÜKÖR, A CICA*

BARNA LÁSZLÓ¹

Absztrakt: A '70-es évektől a nemzetközi fordítástudományi diskurzusban egyre növekvő igény mutatkozott arra, hogy az addig alkalmazott nyelvészeti diszciplína kultúratudományos kérdésekre is választ adhasson. A hazai kontextusban – kevés kivétellel – csak az elmúlt évtizedben került előtérbe a kultúratudományos szemlélet a fordításelemzésben. Jelen dolgozat egy Szabó Lőrinc fordította prózaszöveg főszereplője nevének és történetindító, majd narratívaalkotó közmondásának az elemzését veszi célba, és bízik abban, hogy e két szöveg-hely fordításelemzése során sikeresen bemutatathatja, mennyire összetett, a poétikai funkciót és a kulturális mintázatokat is szem előtt tartó feladatai vannak egy műfordítónak, aminek bemutatására és értékelésére a kulturális fordítástudomány területe kínál leírási módokat.

Kulcsszavak: *kulturális fordítástudomány, kulturális mintázat, Szabó Lőrinc, Gottfried Keller, Spiegel, das Kätzchen*

Abstract: From the 1970s, there has been an ever-growing demand in the discourse of international translation studies for the linguistic discipline applied up to that point to provide answers for questions regarding cultural studies as well. In the national (Hungarian) context, the approach of cultural studies came to the fore – beside few exceptions – only in the past decade. This study aims to analyse the name and story starting – and then narrative creating – proverb of a protagonist in the prose text translated by Lőrinc Szabó, with the hope of successfully presenting – in the course of the translation analysis of these two passages – how complex the tasks of a literary translator are, who has to consider both the poetical function and the cultural patterns, for the presentation and evaluation of which the field of cultural translation studies provides some possible ways of description.

Keywords: *cultural translation, translation studies, cultural pattern, Lőrinc Szabó, Gottfried Keller, Spiegel, das Kätzchen*

1. A kulturális fordítástudományról

A '70-es évektől a nemzetközi fordítástudományi diskurzusban egyre növekvő igény mutatkozott arra, hogy az addig alkalmazott nyelvészeti diszciplína kultúratudományos kérdésekre is választ adhasson. A hazai fordításoktatás képzési hálótérveiben a

¹ BARNA LÁSZLÓ
egyetemi tanársegéd
Miskolci Egyetem BTK MFI
Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék
metalepszis@gmail.com

többi közt olyan, az irodalmi alkotások fordítását, azaz a kulturális fordítástudományt érintő oktatott tárgyak szerepelnek, mint „A műfordítás alapkérdései”, a „Fordítás és kulturális transzfer” és az „Interkulturális kommunikáció”. Tudomásom szerint hazai viszonylatban e szempontból egészen kivételes a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának az egyik programja, amely a „Kulturális fordítástudomány” nevet kapta, és amelyet Kappanyos András vezet. A belföldi fordításoktatási képzések tematikáinak jóval tekintélyesebb része csekély átfedéssel kifejezetten a fordítástudomány nyelvészeti aspektusaira, terminusaira és a szakszövegek fordításának a módszereire terjed ki, hiszen a fordítóképzésen végzett hallgatók a munkaerőpiaci viszonyok miatt leginkább publicisztikai vagy szakszövegekkel találkoznak. Ezen okból nem volna célravezető számonkérni a hazai fordítóképzéseken az előbbi aszimmetriát, de azt gondolom, fontos reflektálttá tenni a hallgatókban a különböző kulturális mintázatok, beágyazottságot és láthatóvá tenni a műfordítási mechanizmusok összetettségét, konnotációs horizontjait.

A hazai kontextusban tehát – kevés kivétellel – csak az elmúlt évtizedben került előtérbe a kultúratudományos szemlélet a fordításelemzésben (lásd például Kappanyos 2015; Kappanyos 2021). Jelen dolgozat Szabó Lőrinc prózafordítói munkásságából merített példákkal illusztrálja, hogy a szépirodalmi szövegek fordítása mennyivel összetettebb kompetenciákat vár el a fordítótól, mint az ismeretterjesztő, a publicisztikai vagy a szakszövegek fordítása. Ez az elvárás szoros összefüggésben van azzal a megállapítással, hogy egy-egy fordítói attitűd, eljárásmod, stratégia leírásához a nyelvészeti fordítástudomány terminológiáján túl a kulturális fordítástudomány kérdésirányaihoz szükséges fordulnia a fordításelemzőnek, ugyanis egy irodalmi alkotás fordítása sohasem csupán a kognitív adatok átkódolását jelenti, nem elegendő hozzá a szótár és a szintaxis (Kappanyos 2018: 111). Az irodalmi szövegek, tartozzanak azok a három műnem bármelyikéhez, nem csupán kognitív adatokat tartalmaznak, hanem poétikai funkciót is működtetnek. Nyilvánvalóan a líra területén a legproblémásabb a fordítás, ahol szinte minden esetben csak kompromisszumok árán ültethető át egy szöveg egy másik nyelvre a lexémák denzitása, azok egymáshoz való szemantikai relációi, a formai kötöttség, a hangzás stb. miatt (Kappanyos Szép hűtlenek... 2018), de mint látni fogjuk, a prózai művek területén is megjelennek hasonló problémák, ha nem is oly koncentráltan, mint például Goethe *Über allen Gipfeln...* kezdetű (Kulcsár-Szabó 2010: 296–325), vagy Heine *Loreley* című (Barna 2016) verse fordítása során. Következésképp talán nem oly illetlen belátni, hogy az irodalmi fordításokkal jobbra nem az alkalmazott nyelvészet fordítással foglalkozó szakemberei, hanem a műfordítás iránt érdeklődő irodalomtudósok, modern filológusok és komparatisták foglalkoznak, illetve ők válnak a fentebb hivatkozott kulturális fordítástudomány kutatóivá (Kappanyos 2021: 32).

Klaudy Kinga mint a hazai nyelvészeti fordítástudomány egyik legjelentősebb kutatója egyik tanulmányában meghatározza, hogy a fordítás során az információ átadásának sikerességére épülő tipológia alapján három esetet különböztethetünk meg: 1) a fordításban más van, mint az eredetiben; 2) a fordításban több van, mint az eredetiben, 3) a fordításban kevesebb van, mint az eredetiben (Klaudy 2005). Ebből a szempontból leegyszerűsítve tulajdonképpen a kulturális fordítástudomány is

a különbségekre, a hozzáadott és az elvett jelentésekre kíváncsi, csak a poétikai funkciót szem előtt tartva teszi megállapításait. Ráadásul ehhez kapcsolódik az a globális jelenség is, amely az eredeti irodalmi alkotás és annak interlingvális és interszemiotikus fordításszövegei körül már kialakult, s amellyel egy mű (újra)fordításakor a fordítónak számolnia kell: ezt a fenomént jelöli Sasvári Anna a *globális kultúrképzet* kifejezéssel (Sasvári 2022), s ez is azok közé a jelenségek közé tartozik, amelyeket a nyelvészeti diszciplínák nemigen szoktak vizsgálat tárgyává tenni.

2. A boszorkánymester Tük(ö)re – fordításelemzés

2.1. A főszereplő nevének a fordítása

Jelen dolgozat a rövid elméleti problémafelvetést követően egy Szabó Lőrinc fordította prózaszöveg főszereplője nevének és történetindító, majd narratívaalkotó közmondásának az elemzését veszi célba. Gottfried Keller *Spiegel, das Kätzchen* című elbeszélése 1856-ban jelent meg a *Die Leute von Seldwyla* című novellagyűjtemény záróalkotásaként (Keller 1856: 447–523). Szabó Lőrinc fordítását *Tükör, a cica* címmel először 1941-ben publikálta önálló kötetben a Niels Kampmann Verlag (Keller 1941), majd 1957-ben a Magvetőnél hasonlóan önálló kiadásban jelent meg a magyar verzió (Keller 1957). Szabó Lőrinc fordításai újrakiadásainál – ha nem is fordította újra, mindenesetre – korrigálta korábbi fordításszövegeit, nemcsak a versfordításait (ahol többször a mindenkori költői beszédmódjának tükröződéseként módosította a célnyelvi variánst), hanem az 1957-ben újra megjelent több próza fordítását is.

Kezdjük elemzésünket az elbeszélés főszereplőjének nevével, ami egyúttal a novella címében is szerepel. Eredetiben *Spiegel, das Kätzchen*, Szabó Lőrinc fordításában *Tükör, a cica*. A német nyelvű kultúrában a Spiegel vezetéknev elég ismertnek számít: Karl Spiegel, Edgar von Spiegel, Peter Spiegel vagy a német irodalmi hagyományban gondoljunk csak Charles De Coster *Thyl Ulenspiegel*-ére, amelynek második magyar nyelvű kiadása éppen Szabó Lőrinc és Illyés Gyula fordításában jelent meg 1957-ben. (Coster 1957) A Spiegel név tehát a német nyelvű tradícióban népszerű, nem úgy, mint a Tükör a magyar hagyományban. Lehetséges, hogy Szabó Lőrinc nem gondolt erre? Hogy a gyorsabb pénzhez jutás érdekében a fordítási munkáját nem fékezve, kevésbé tudatosan fordított jelen esetben? Hogy Kulcsár-Szabó Zoltán azon megállapítása, miszerint „Szabó Lőrinc fordítói stratégiáját elsősorban »elemző«, értelmező hajlama tünteti ki”, itt nem helytálló? (Kulcsár-Szabó 2008) Mielőtt válaszolnánk ezekre a kérdésekre, nézzük meg közelebbről ezt a cicát. Egyrészt már az elbeszélés harmadik bekezdésében találunk olyan mondatot, ahol a főszereplő külső tulajdonságaival magyarázza annak nevét:

Spiegel, so war der Name des Kätzchens wegen seines glatten und glänzenden Pelzes, lebte so seine Tage heiter, zierlich und beschaulich dahin, in anständiger Wohlhabenheit und ohne Überhebung. (Keller 1856: 449)

Tükör – sima és fénylő bundájáról ezt a nevet kapta a cica – így élte világát, vidáman, kecsesen és szemlélődően, tisztos jólétben és felfuvalkodottság nélkül. (Keller 1941: 8; Keller 1957: 6)

A fenti explicit névmagyarázó szöveghely miatt nemigen volt más lehetősége a műfordítónak, mint hogy szó szerint lefordítsa a főszereplő tulajdonnevét. Másrészt fontos kiemelni, hogy a cselekmény elején megárvult „nemes és okos” (Keller 1941: 12; Keller 1957: 9) cica saját életben maradása érdekében szegődik a boszorkánymester Pineiss úrhoz, aki eteti őt. Cserébe, miután Pineiss felhizlalja Tükört, megölné, hogy megkaphassa a haját, amire különböző varázslatok elvégzéséhez van szüksége. Az anyátlan, éhes cica egy paktum keretében valóban felajánlja a boszorkánymesternek a haját, aki viszonzásul eteti is őt. A cselekmény során a meggömbölyödött Tükör életben maradásáért átejt a kapzsi Pineiss urat: megszűgja neki, hol találja azt a kincset, amitől valóban gazdag lesz, s még egy gyönyörű hölgygel is összehozza a boszorkánymestert, akire Pineiss oly féltékeny, hogy azon gondolkodik, bezárja-e örökre az egyik szobájába. Mikor a menyegző estéjén, a vacsora után beviszi a szobába a hölgyet, akkor változik át szörnyű beginává immár a felesége. Ezen a ponton válik nevetségessé a kapzsi, hiú és önző boszorkánymester, aki ráadásul – mint kiderül – egy boszorkányt vett feleségül, és szintén ezen a ponton válik egyértelművé az olvasó számára, hogy Tükör tükröt mutat Pineissnak a viselkedéséért. A „tükröt tart eléje” frazeologizmus az alábbi módokon van jelen a német és a magyar kommunikációban egyaránt:

„jm den Spiegel vorhalten – tükröt tart eléje” (*Német–Magyar Nagyszótár* 2014: 1471)

„j-m einen Spiegel vorhalten – j-m zeigen, welche schlechten Eigenschaften oder Fehler er hat” (*Taschenwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* 2010: 405)

„jm. den Spiegel vorhalten – fejére olvassa vkinek a hibáit” (*Germanizmusok: 5000 német szó és kifejezés* 1971: 191)

Keller „[n]ovellagyűjteményei (*Die Leute von Seldwyla*, *Züricher Novellen* és *Das Sinngedicht*) a humorban és költészetben megtisztult realizmus eszközeivel tükröt tartanak mindenféle emberi gyengeség és fonákság elé, és az igazság, tetterő és életöröm eszményeit hirdetik” (Keller 1957: 65). Mindezek alapján belátható, hogy az értelmező fordító Szabó Lőrinc a főszereplő cica nevének esetében helyesen végzett *tükörfordítást*.

2.2. Egy cselekményszervező frazeologizmus fordítása

A következő példa a már említett cselekményszervező közmondás, amely a novella első mondatában olvasható:

Wenn ein Seldwyler einen schlechten Handel gemacht hat oder angeführt worden ist, so sagt man zu Seldwyla: *Er hat der Katze den Schmer abgekauft!*

Dies Sprichwort ist zwar auch anderwärts gebräuchlich, aber nirgends hört man es so oft wie dort, was vielleicht daher rühren mag, daß es in dieser Stadt eine alte Sage gibt über den Ursprung und die Bedeutung dieses Sprichwortes. (Keller 1856: 447)

Ha seldwylai ember rossz vásárt csinált vagy pórul járt, azt mondják rá a földijei, hogy: *megvette a macska háját*. Ez a közmondás másutt is járja ugyan, de sehol sem hallani oly sűrűn, mint ott, még pedig alighanem azért, mert ebben a városban tudnak egy régi történetet e szállóige eredetéről és értelméről. (Keller 1941: 7)

Ha seldwylai ember rossz vásárt csinált vagy póruljárt, azt mondják rá a földijei, hogy: *megvette a macska háját*. Ez a közmondás másutt is járja ugyan, de sehol sem hallani oly sűrűn, mint ott, mégpedig alighanem azért, mert ebben a városban tudnak egy régi történetet e szállóige eredetéről és értelméről. (Keller 1957: 5)

Látható, hogy a hivatkozott szövegrész az 1941-es, Berlin-Dahlemlnél megjelent kiadáshoz képest az 1956-os újrakiadásban csupán helyesírásában különbözik („pórul járt” helyett „póruljárt”, illetve „még pedig” helyett „mégpedig”), így a német közmondás mindkét fordításban azonos („megvette a macska háját”). E frazeologizmus tematikus szövegszervező funkciója vitathatatlan, hiszen a novella teljes cselekménye e közmondás tartalmára épül. Figyelemre méltó, hogy ez a közmondás a recens német nyelvű szólás- és közmondás-gyűjtemények szókapcsolatai között sem található (Phraseo; Redensarten-Index) és magyar szólásként vagy közmondásként sincs jelen a kultúránkban e frazeologizmus. A frazeologizmusok fordítása ráadásul meglehetősen problematikus, ahogy Klaudy Kinga is írja: „ritkán feladata a fordítónak a szó szerinti fordítás, a frazeologizmusokat (szólásokat, közmondásokat, állandósult szókapcsolatokat) pedig, melyekben az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből, valójában nem is fordítjuk, inkább ’megfeleltetjük’, azaz megkeressük azt a célnyelvi szólást, közmondást, amelyet a célnyelvi beszélők hasonló helyzetben használni szoktak” (Klaudy 1988: 305). Irodalmi szövegben megjelenő frazeologizmus esetén – annak poétikai funkciója miatt – ez még problematikusabb, ilyenkor a kötött szókapcsolat átültetése extra terhet ró a fordítóra (Barna 2020: 42–43). Szabó Lőrinc nem tehetett mást: felismerte a magyar nyelvben és kultúrában e közmondás ekvivalensének a hiányát és szó szerint fordította azt, hiszen a forrásszövegben is a szavak adta faktuális jelentésből indul ki a cselekmény, amely később – a mű elején *expressis verbis* megmagyarázott – metaforikus jelentésben teljesedik ki, nevesül, hogy ha valaki megvette a macska háját, az rossz vásárt csinált vagy pórul járt. Forgács Tamás *Magyar szólások és közmondások szótárában* (Akadémiai Kiadó) mégis van egy közmondás, amelynek egyértelmű kapcsolódása van az eddigiekhez:

„minden hájjal megkent”

1. nagyon ravasz, agyafúrt, rafinált
2. tapasztalt, rutinos

Régi hiedelmek varázserőt tulajdonítottak bizonyos állati zsírokból [...] készült kenőcsöknek. Mivel úgy gondolták, főként boszorkányok kenik meg ilyennel magukat, ezért a kifejezés eredeti jelentése ’rossz ember’, s csak később változott meg a mai, kevésbé negatív irányba.” (Magyar szólások és közmondások szótára 2013: 130)

Az elbeszélésben a boszorkánymester éppen varázsláshoz akarja felhasználni a cicaháját, s viselkedésének ábrázolására sem éppen használható a nemes, illetve a jószágos kifejezés. Szabó Lőrinc pedig felismerte, hogy vétek lenne ezt a magyar kulturális hagyományban létező és a forrásnyelvi szöveghelyhez kapcsolódó egybeesést kihasználatlanul hagyni a célnyelvi szövegében: „[Pineiss úr] igazán minden hájjal megkent és alakoskodó ember volt” (Keller 1941: 34; Keller 1957: 30).

A német szóláshagyomány a dörzsölt, ravasz ember leírására nem használ a ’háj’ lexemával összefüggő frazeologizmust. A fenti szókapcsolat megfelelőjeként a német kultúrában talán a „*mit allen Wassern gewaschen sein*” kifejezést említhetjük meg, amely azonban Keller számára már – a Schmer (’háj’) lexéma megjelenése nélkül – nem fejezne ki adekvát kapcsolódást a narratívaalkotó közmondással. Keller így ábrázolja Pineisst: „*wer ein durchaus geriebener und verstellter Mensch war*” (Keller 1856: 480–481). A gerieben melléknév jelentése ’dörzsölt’, a verstellt jelzőt pedig az ’alakoskodó’, ’színlelő’ szavakkal tudnánk magyarra fordítani. A műfordító tehát megérezte a szövegben ezt a kapcsolódási lehetőséget, és – mint láthatjuk – ki is használta azt a fordításszövegben.

3. Következtetések

A műfordító munkája során természetesen számtalan, első pillantásra sokszor meglepő vagy éppen idegenszerű fordítási döntést hoz, amivel azt az elérhetetlen, inkább teoretikus elvárást igyekszik legalább részlegesen teljesíteni, hogy a fordítás-szöveg a célnyelvi kultúra olvasójában ugyanolyan hatást váltson ki, mint az eredeti szöveg az eredeti olvasójában. Jelen tanulmány terjedelmi korlátjai miatt mindössze az előző két fordítási példával volt lehetőségem illusztrálni azt, hogy Szabó Lőrinc fordítói stratégiáját mégis az „elemző», értelmező hajlama tünteti ki” (Kulcsár-Szabó 2008: 64), de bízom benne, hogy e két szöveghely fordítás-elemzése által meggyőzően mutathattam be, mennyire összetett, a poétikai funkciót és a kulturális mintázatokat is szem előtt tartó feladatai vannak egy műfordítónak, aminek megjelenítésére és értékelésére a kulturális fordítástudomány területe kínál adekvát leírási módokat.

Irodalom

- Barna László 2016. Heinrich Heine Loreley című költeménye Szabó Lőrinc fordításában. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 20/1, 18–27.
- Barna László 2020. Kultúratudományos szemlélet a műfordításban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 24/1, 40–47.
- Forgács Tamás (szerk.) 2013. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Götz, Dieter, Wellmann, Hans (Hg.) 2010. *Taschenwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin, München, Warschau, Wien, Zürich, New York: Langenscheidt.
- Halász Előd, Földes Csaba, Uzonyi Pál (szerk.) 2014. *Német–Magyar Nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kappanyos András 2018. A műfordítás mint extrém sport: Évike Tündérországbán. *Studia Litteraria* 57/1–2, 111–130.
- Kappanyos András 2018. Szép hűtlenek és derék tramplik. *Jelenkor* 61/7–8, 883–887.
- Kappanyos András 2015. *Bajuszbögre: lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kappanyos András 2021. *Túl a sövényen*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Klaudy Kinga 2005. A fordítási hibák értékelése az életben, a képzésben és a vizsgán. *Fordítástudomány* 7/1, 76–84.
- Klaudy Kinga 1988. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. *Magyar Nyelvőr* 112/3, 305–314.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2008. Fordítás és (ön)értelmezés: A fordítás mint elemzés és kommentár Szabó Lőrinc műfordításaiban. *Tiszatáj* 62/7, 63–83.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2010. *Tükörszínhátéka agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Nádor Gabriella (szerk.) 1971. *Germanizmusok: 5000 német szó és kifejezés*. Budapest: Terra.
- Phraseo. www.phraseo.de (Letöltve: 2022. 05. 01.)
- Redensarten-Index. www.redensarten-index.de (Letöltve: 2022. 05. 01.)
- Sasvári Anna 2022. *A globális kultúrképzet-jelenség meghatározó szerepe a gyermekirodalmi fordításokban* című tanulmánya jelen kötetben.

Felhasznált példák jegyzéke

Coster, Charles De 1957. *Thyl Ulenspiegel* (ford. Illyés Gyula, Szabó Lőrinc). Budapest: Európa.

Keller, Gottfried 1856. *Spiegel, das Kätzchen*. In: Keller, Gottfried: *Die Leute von Seldwyla: Erzählungen*. Braunschweig: Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn. 447–523.

Keller, Gottfried 1957. *Tükör, a cica* (ford. Szabó Lőrinc). Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Keller, Gottfried 1941. *Tükör, a cica* (ford. Szabó Lőrinc). Berlin-Dahlem: Niels Kampmann Verlag. Kazinczy könyvtár 3.